

UOT: 811.512.162.

THE ROLE OF PROSODIC MEANS IN EXPRESSING RHEMATIC NEGATION

Ayshah Shirinova

PhD student

Azerbaijan University of Languages

aysen.sirinova@list.ru

ORCID ID: 0000-0002-1178-9524

Summary: This article deals with the reciprocal realization of the categories of negation and affirmation, and at the same time not only the role of linguistic, but extralinguistic devices at this process. Before analyzing rhematic negation, it is essential to point, to stress the notions “theme” and “rheme”, “actual division of the sentence”. A sentence as a communicative unit is structured with two parts- “the theme” and “the rheme”. Linguists state that, a sentence is the main object of syntax as a part of the grammatical theory. The main components of the actual division of a sentence are - “the theme” and “the rheme”. The theme is “the basis” of communication, a thing or phenomenon about which something is reported in the sentence, it usually contains some old, “already known” information. The rheme is “the nucleus” of the sentence and it is the basic informative part of the sentence. The rheme is “the peak” of the sentence and it contains some new information. The rheme has the feature of specialty. So that, any member of a sentence is in negative (besides the predict) it is rhematic negation. This member gets more specialized, contains logical stress and differs from other members in a sentence. Functional-semantic features of prosodic means, words that accompany the negation are researched individually by linguists.

In the given article samples, extracts from texts are presented from both English and Azeri. The co-relation of prosodic means (inversion, pause, logical stress, etc.) that have essential roles at expressing rhematic negation is emphasized in this article. A word, unit, or even a part of the sentence can be replaced as rhema due to the logical stress. Prosodic means play important role both in English and Azeri and these devices are supposed to enrich colloquial speech.

Keywords: actual division of a sentence, theme and rheme, categories of affirmation and negation.

REMATİK İNKARLIĞIN İFADƏSİNDƏ PROSODİK VASİTƏLƏRİN ROLU

Şirinova Ayşən İbad qızı

Doktorant

Azərbaycan Dillər Universiteti

aysen.sirinova@list.ru

Xülasə: Təqdim olunmuş məqalədə təsdiqlik-inkarlıq kateqoriyalarının bir-birini reallaşdırmasından, təkcə linqvistik deyil, həmçinin ekstralingvistik elementlərin bu kateqoriyaların ifadəsində geniş istifadəsindən söhbət açılır. Rematik inkarlıq sahəsinə baş vurmazdan əvvəl tema və rema anlayışları, aktual üzvlənmə kimi mövzuların izahı mütləq hesab edilir. Kommunikativ dil vahidi olan cümlə iki hissədən – tema və remadan təşkil olunur. Dilçilərin də qeyd etdikləri kimi, tema bizə məlum olan informasiyadır, rema isə naməlum, daha dəqiq desək, yeni məlumat, informasiyavermə yükü çox olan ifadədir. Rema xüsusi təşkil edir. Belə ki, cümlədə hər hansısa bir üzv (cümlənin xəbərindən başqa) inkar olunursa, xüsusi inkarlıq, rematik inkarlıq hesab olunur. Yəni bu üzv xüsusi olaraq, məntiqi vurğunu özündə ehtiva edərək digər üzvlərdən seçilir. İnkarlığı müşayiət edən sözlərin, prosodik elementlərin semantik və funksional xüsusiyyətlərini ayrı-ayrı dilçilər araşdırmışdır. Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında nümunələr verilmişdir. Həmçinin rematik inkarlığın ifadəsində prosodik vasitələrin (inversiya, pauza, məntiqi vurğu və s.) bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsi göstərilmişdir. Cümlədə tema rolunda olan inkar söz, vahid məntiqi vurğunun hesabına remaya çevrilə bilər. Prosodik vasitələr istər Azərbaycan, istərsə də, ingilis dilində xüsusi rola malikdir və danışq nitqinin zənginləşməsinə xidmət edən amillərdən hesab edilir.

Açar sözlər: cümlənin aktual üzvlənməsi, tema və rema məsələsi, təsdiqlik-inkarlıq kateqoriyaları, rematik inkarlıq, prosodik vasitələr

Universal kateqoriyalara aid edilən təsdiqlik və inkarlıq kateqoriyalarının linqvistikada tədqiqi zamanı inkarlığın ilkin təsdiq cümlələrin inkar cümlələri yaratdığını görürük. Başqa sözlə də desək, inkar cümlələrin təsdiq cümlələrin variantı hesab edirlər. H.Paul inkarlıq kateqoriyasının mahiyyətini insanın iki təsəvvür arasında əlaqə yarada bilməməsi kimi qiymətləndirmişdir. Əlavə olaraq J.Maruzo inkarlığa insanın, danışanın özünü təsdiq aktı kimi izah vermişdir. Qısaca olaraq şərh verə bilərik ki, müxtəlif tipoloji quruluşlara malik dillərdə təsdiq cümlədən inkar cümlələrin yaranması yolu iki cürdür:

“1). İnkər cümlə ya fakültativ struktur ünsürlərin (inkarlıq konstituentlərinin) “sıfır formaya” – təsdiq cümlələrə əlavə edilməsi ilə;

2). Ya da təsdiq cümlənin müqabil koordinativ-distributiv komponentini cümlədən çıxarmaqla” (Abdullayev, 1998: s.62).

Sitatdan aydın olur ki, professor Sərxan Abdullayev təsdiq formanı “sıfır forma” kimi təqdim edir. Təsdiqlik inkarlıq kateqoriyaları sahəsində “rematik inkarlıq” anlayışına da rast gəlirik. Dilçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, cümlənin predikatı inkar olunursa ümumi inkarlıq, cümlənin hər hansı digər üzvü, o cümlədən baş üzvlərdən biri mübtəda inkar olunursa, xüsusi inkarlıq və ya rematik inkarlıq ifadə olunur. Tema və rema haqqında danışarkən qısaca olaraq izah verə bilərik ki, tema və rema mövzusu aktual üzvlənmə məsələsi ətrafında şərh olunur. Adətən, temanı köhnə, adi informasiya kimi, remanı isə informasiya yükü daşıyan, yeni məlumat kimi izah edirlər. “Tema həm danışanın, həm qəbul edənin ümumi bilik bazasıdır. Bu ümumi bilik olmasa, prinsip etibarilə informasiya ötürmək nöqtəyi-nəzərindən irəli addım atmaq mümkün olmaz. Məhz belə ümumi bilik bir trampolin kimi fikrin gələcək inkişafının əsasında durur və onu hazırlayır. Rema isə əksinə, məlumatın əsas nüvəsini və canını təşkil edir” (Abdullayev, 1998: s.95).

Aktual üzvlənmə anlayışı linqvistikaya çex dilçisi Vilhelm Matezius tərəfindən gətirilib və dilin suprasintaktik (aktual) təbəqəsinə aiddir. Dilçilər aktual üzvlənməni dilin məna əlaqə və münasibətini nizama salan, onu tənzimləyən mexanizm kimi şərh edirlər. Aktual üzvlənmə prosodik vasitələr hesabına da yaranır ki, bunların nəticəsi olaraq cümlənin və mətnin informasiyavermə aktı formalaşır.

Yeri gəlmişkən, tema və renanı aktual üzvlənmə termini ilə sinonim kimi də qəbul edirlər. Müasir dilçilikdə cümlənin aktual üzvlənməsi termininə sinonim kimi semantik üzvlənmə, tema və rema üzrə üzvlənmə, cümlənin funksional perspektivi, cümlənin aktual perspekti terminləri sə işlədilir. Biz aktual üzvlənmə terminindən istifadə tərəfdarıyıq. Çünki semantik, kommunikativ, funksional cəhətlər, ilk növbədə, aktual (məna, fikir) anlamı ətrafında mərkəzləşir və son vaxtlar bu termin daha çox sabitləşməkdədir (Abdullayev, 2011: s.29).

Prosodik vasitələrə intonasiya, vurğu, pauza, inversiya, ahəng və başqa elementlər aiddir ki, bu elementlərin doğru şəkildə işlənməsi rematik inkarlığın ifadə imkanlarının araşdırılmasını təmin edir. Bu vasitələr kontrastiv kontekstlə birləşərək, daha doğrusu, kontekst daxilində müəyyənləşən məna incəliklərini linqvistik olaraq təsbit edir və həmin imkanların genişliyini təmin edir. Qısaca olaraq qeyd edə bilərik ki, kontrastiv kontekstlər kontrastiv dilçilik istiqamətinə (Kontrastiv dilçilik Müqayisəli-tarixi və Müqayisəli-tipoloji dilçiliyin bir qoludur, altqrupudur və dil işarələri arasında qarşılaşdırma, təzad motivlərini ortaya çıxarır) daxildir və prosodik vasitələrin köməyi ilə əks qütblərdə dayanan kontekstlər olaraq yaranırlar. Prosodik vasitələrdən olan intonasiya kommunikanın fikirlərinin tənzimlənməsidir. Buna professor Adil Babayev belə aydınlıq gətirib: “Danışan situasiyadan, qurduğu cümlələrin xarakterindən asılı olaraq öz məqsədinə müvafiq surətdə tənzimləyir ki, bu tənzimləmə intonasiyanı yaradır” (Babayev, 2004: s.234). Professor Adil Babayev əlavə olaraq intonasiyanın qalxan, enən, arzu, əmr, xahiş, təəccüb, şübhə və s. bildirən növlərini də qeyd edir.

Aşağıda verilmiş nümunələr intonasiyadan asılı olaraq təsdiq formaların inkar mənalarına transformasiya olunduğunu göstərir.

Sən bunu bilmirdin. – Sən bunu bilmirdin? (guya sənın xəbərini yox idi)

A lot you know about business. – A lot you know about business! (you do not know anything about business)

What right do you have? (you do not have any right)

Bu layihənin icrasına uğurla başladıqdan sonra sən rahat ola bilərsən.-Bu layihənin icrasına uğurla başladıqdan sonra sən rahat ola bilərsən! (sən rahat olmayacaqsan)

Çox tez gəlmisiniz. – Çox tez gəlmisiniz! (ironiya ifadə olunur)

Uzun aylardan şəhərdə beynini yazı-pozu ilə yorandan sonra birdən görürsən ki,səhranın ortasında,təmiz və saf havada quşların və heyvanların içindəsən.Əkinlər,sular,ağaclar və yarpaqlar...Gör gəlib hara çıxıbsan! Harda qaldı böyük şəhərin dar küçələri ki, camaatın əlindən səkidə yol tapıb keçmək mümkün deyil (Cəlil Məmmədquluzadə).

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi,inversiya da rematik inkarlıq sahəsində xüsusi çəkiyə malikdir. İnversiya haqqında professor Əfqan Abdullayev yazır “Sözlərin yeri nitq prosesində dəyişir,inversiya olunur.İnversiya isə intonasiya ilə müşayiət olunur” (Abdullayev, 2011: s.27). Misal olaraq, “Hələ də çəkilib bitirilməmişdi rəsm kimi idi dəniz” (Anar), “Görürsən sizin bu binamus Ağsa Sadiğı!” (C.M), “Ağa, qafqazlı hara, təbrizliyə köməyə gəldi hara?!” (M.S.Ordubadi)

Yox, heykəl ummaram mən yer üzündə,

Mənim daş olmağa yoxdu həvəsim.

Daş olub, lap ulu Füzulinin də

Yanında durmağa yoxdu həvəsim (R.Rövşən)

Aşağıda verilmiş mətn nümunəsində həm intonasiya,həm pauza,həm də təkrarların vasitəsilə rematik inkarlığın ifadəsi göstərilmişdir:

“Natasha looked with wondering eyes at Sonya. Evidently it was the first time that the question had presented itself to her, and she did not know how to answer it.

“What the reasons are, I do not know. But there must be reasons!”

Sonya sighed and shook her head distrustfully.

“If there were reasons...” she was beginning, But Natasha, divining her doubts, interrupted her in dismay.

“Sonya, you must not doubt of him; you mustn’t, you mustn’t! Do you understand?” she cried.

“Does he love you?”

“Does he love me?” repeated Natasha, with a smile of compassion for her friend’s dullness of comprehension. “Why, you have read his letter, haven’t you? You have seen him.”

“But if he is a dishonorable man?”

“He!... a dishonorable man? If only you knew!” said Natasha (L.Tolstoy).

Prosodik elementlər sırasına daxil olan məntiqi vurğu cümlədə işlənərkən sanki cümlənin bütün quruluşu dəyişir, struktur dağılır. Adətən cümlənin əsas üzvü hesab edilən xəbər (predikat) güclü mövqeyini itirir və zəifləmiş olur. Məntiqi vurğu hesabına cümlənin rematik inkar yükünün hansı üzvə düşdüyü asanlıqla müəyyən olunur.A.A.Reformatski cümlənin məntiqi vurğusu haqqında qeyd edirdi ki, məntiqi vurğu elə fraza,söz, ifadəyə düşən vurğudur, lakin həmin vurğu yerini dəyişmiş vurğudur. Cümlənin məntiqi vurğusu struktur baxımdan deyil, məhz kommunikativ istiqamətdən əhəmiyyət kəsb edir:

Ayaqlar altında yer oldu tapdaq,

Sirrini, məğzini bilmədik ancaq.

Tapdaq etdiyimiz bu qara torpaq

Əbədi mənzilin damı deyilmi? (B.Vahabzadə)

“It was the expression she saw in his face at the moments when his withered hands were clenched with vexation at princess Marya’s not understanding some arithmetical problem,and he would get up and walk away from her, repeating the same words over several times in a low voice.”

Məlumdur ki, kontrasta, qarşılaşdırma əsaslanan rematik inkarlıq təkcə cümlənin müəyyən bir zonasını inkarlaşdırmaqla inkarın qüvvətləndirilməsinə xidmət etmir, həm də bir çox hallarda təsdiqlik effektinin qüvvətləndirməsinə, xüsusi nəzərə çarpdırılmasına gətirib çıxarır. Linqvistik vasitələrlə bir sırada prosodik vasitələrin işlənməsi də bu sferada ayrıca əhəmiyyət kəsb edir. Biz belə hesab edirik ki, müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərində inkarlıq və təsdiqlik effektinin qüvvətləndirilməsi və zəiflədilməsi vasitələrinin müqayisəli-tipoloji planda, sistem vahidləri ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməsi önəmli əhəmiyyət daşıyır. Təsdiqlik effektinin qüvvətləndirilməsinə xidmət edən inkar cümlələrinə növbəti misalı nümunə verə bilərik:

Seyr elə hüsnünü göydə durnanın,
Qayada kəkliyin, göldə sonanın.
Aynabənd otaqda gəlin ananın
Şirin laylay səsi şeir deyilmi?!

Dərədə moruq dər, döşdə çiylək
Gah yağış xoş gəlir, gah sərin külək.
Yaş ötür doymayır dünyadan ürək,
Yaşamaq həvəsi şeir deyilmi?!

Yekun olaraq qeyd etmək istərdik ki, cümlənin aktual üzvlənməsində, tema və rema məsələlərinin aydınlaşdırılmasında təkcə linqvistik vasitələr deyil, həm də ekstralingvistik vasitələrin (yuxarıda adları çəkilən prosodik vasitələr) köməyindən istifadə olunur. Xüsusilə müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dilləri üçün danışq nitqinin zənginləşməsində intonativ elementlərin məqsədyönlü və yerində işlədilməsi müstəsna rola malikdirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Ə. (2011). Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. – Bakı: Zərdabi LTD MMC. – 272 s.
2. Abdullayev K.M. (1998). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. – Bakı: Maarif nəşriyyatı. – 284 s.
3. Abdullayev S.Ə. (1998). Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. – Bakı: Maarif nəşriyyatı. – 279 s.
4. Babayev A.M. (2004). Dilçiliyə giriş. – Bakı: Maarif nəşriyyatı. – 504 s.
5. Ализаде Ф.Ф. (1970). Актуальное членение предложения в современном азербайджанском языке. – Баку: АҚД.
6. Chomsky N. (1969). Deep Structure, Surface Structure, and Semantic interpretation. Reproduced by Indiana University Linguistic Club.
7. Fillmore J. (1970). Types of lexical information // Studies in Syntax and Semantics. – Holland.
8. Halliday M.A.K. (1970). Language structure and language function. In Lyons, J., Ed., New Horizons in Linguistics, Penguin, Harmondsworth. – pp.140-165
9. Hosek J. (1961). On the morphology syntax division // Acta Universitatis Carolinae philologica. I Prague studies English. IX.

